

הרב דורון ריון

משמעויות המילה 'על' במקרא ובתפילה

בלשון המקרא יש למילה 'על' מספר משמעויות שונות, אשר את רובן הזכיר כבר הרד"ק בספר השורשים ערך 'עלה':

- א. אודות, בעניין. כגון: **עַל דְּבָרֵי כוֹש בֶּן יִמִּינִי** (תהלים ז, א).
- ב. עם. כגון: **וַיָּבֹאוּ הָאֲנָשִׁים עַל־הַנָּשִׁים** (שמות לה, כב); **עַל־רֹאשׁוֹ וְעַל־כָּרְעָיו** (ויקרא ד, יא).
- ג. בעבור, בשביל, בזכות. כגון: **וַעֲשִׂיתָ עַל־הַחֹשֶׁן שְׂרָשֶׁת גְּבֻלָּת (שמות כח, כב) -**
לְצוּרֶךָ הַחֹשֶׁן לְקַבְעָם בְּטַבְעוֹתָיו (רש"י); וּמִשְׁלֵם עַל־יָתֶר עֲשֵׂה גְאוּה (תהלים לא, כד);
יִשְׁמוּ עַל־עֵקֶב בְּשָׂתָם (תהלים מ, טז); עַל־אַלְקִים יִשְׁעֵי וְכְבוֹדֵי (סב, ח).
- ד. נסמך מלמעלה (גם במובן רוחני). כגון: **מִגִּנִּי עַל אֱלֹהִים (תהלים ז, יא); הַשֶּׁלֶךְ**
עַל־ה' יִהְיֶה (תהלים נה, כג).
- ה. סמוך, על יד. כגון: **וַהֲכַנְעֵנִי יוֹשֵׁב עַל־הַיָּם וְעַל יַד הַיַּרְדֵּן (שמות יג, כט); עַל־יָמִים**
יִסְדֶּה וְעַל־נְהָרוֹת יְכוֹנְנֶה (תהלים כד, ב); וְשָׁטָן יַעֲמֵד עַל־יָמֵינוּ (תהלים קט, ו) וכן
"וַהֲשָׁטָן עָמַד עַל יָמֵינוּ לְשָׁטָנוּ" (זכריה ג, א), כלומר עומד על יד ידו הימנית לקטרג
עליו, ואמר על ימינו כי כן דרך המשתרר על זולתו לעמוד על ימינו שהיא צד
הגבורה (ר"י חיון).

ו. באמצעות, על ידי. וכמו שכתב רש"י (בר' כז, מ): **"ועל חרבך - כמו בחרבך"**,
יש על שהוא במקום אות בי"ת, כמו עמדתם על חרבכם (יחז' לג, כו) - בחרבכם,
על צבאותם - בצבאותם". וכן כתב הרמב"ן: **"ועל חרבך תחיה כמו ובחרבך תחיה,**

א). אמנם גם הרד"ק בשורשים כתב כי 'על' יבוא במקום בי"ת השימוש: כמו ועל חרבך (בראשית כז, מ)
כמו ובחרבך. המלט על נפשך (שם יט, יז) כמו בנפשך. אך קשה לדעת בוודאות האם כוונתו לפרש זאת
כ'על ידי', כי בהמשך ההסבר הוא מביא גם את הפסוק **"ונתת אותם על סל אחד" (שם' כט, ב)**
שמשמעותו 'בתוך', ולא 'על ידי'. וגם בשאר המקומות בתנ"ך הוא נמנע מלפרש כך למרות שראשונים
אחרים כן פרשו באופן זה.

ב). כי לא יתכן שציוה עליו לעסוק ברציחות, אלא פירושו תשמור אותו ועיירותיו בחרבך. ד"א על ידי
ובשביל חרבך שהאכלתני מצידך תחיה ותצליח (פענחא רזא; מושב זקנים לבעה"ת).

האוצר ♦ גיליון י"ב

וכן "כי לא על הלחם יבדו יחיה האדם" (דב' ח, ג) בלחם". פירש הראב"ע על הפסוק (איוב לו, לב) "עַל כַּפִּים כֶּסֶה אֹר": "כאלו בכפיים כסה האור, והכפיים הם העננים, כמו וסכותי כפי עליך" [וכן פירש רבי משה קמחי (אח הרד"ק) שם: "עם כפים שהם העננים יכסה אור השמש ואינו נראה"]².

שתי המשמעות האחרונות ['על' במשמעות של הסמיכות 'על ידי', וגם במשמעות הסמיכות 'על ידי'] הן קרובות, ולעיתים אף מתחלפות ביניהן³, ומסתבר שגם הופעת המבנה המקוצר של צורת הסמיכות נובע מסיבה משותפת.

ג. ישנם עוד כמה מקומות במקרא אשר לא הוזכרו בראשונים הנ"ל, אשר גם שם לפי חלק מהמפרשים המשמעות היא 'על ידי':

א. "עַל פְּנֵי תֵרַח אָבִיו" (יא, כח), כתב רש"י על פי בר"ר: "א שער ידי אביו מת, שקבל תרח על אברהם וכו'. ופירש שם הרא"מ על פני כמו בפני, על במקום ב"ת, כמו על חרבך תחיה - בחרבך תחיה, כלומר בסבתו.

ב. "וְהָשִׁיב לִב אֲבוֹת עַל בָּנִים וְלִב בָּנִים עַל אֲבוֹתָם" (מלאכי ג, כד) הכוונה ישיב לב אבות על ידי הבנים (רש"י, מצודת דוד).

ג. "למנצח על הגיתית" (תה' ח, א), פירש התרגום "לשבחא על כנרא דאתי מגת". וכן "על השמינית" (יב, א) "לשבחא על כנרא דתמניא נימי". וכן "על יונת אלם" (נו, א) "לשבחא על כנישתא דישראל דמתיילא ליונה", כלומר מזמור שנמסר ללוי המנצח לשבח אותך ע"י כלי נגינה, או ע"י ישראל שנמשלו ליונה. וכן על עלמות (מו, א); "על איילת השחר" (כב, א); "על מחלת" (נג, א), אשר כולם מציינים לפי הפשט כלי נגינה או כלי שיר, והכוונה שהמזמור נמסר ללוי לשבח ולהודות לך על ידי כלי נגינה אלו (ר"י חיון בהקדמה למזמור ד; מאירי שם). או שהכוונה היא שהיתה רוח הקדש גוברת ומנצחת עליו על ידי הנגינים וכלי השיר שהיו לו (ר' אברהם בן רמון בהקדמה למזמור ד).

ד. "הַמְהִלְךָ עַל כְּנָפֵי רוּחַ" (תהלים קד, ג) לפי רוב מפרשי הפשט קאי על העבים, שה' מוליכם על ידי כנפי רוח ומנהיגם כרצונו (רס"ג; מאירי; ר"י חיון, מצודות דוד).

ה. "עֲלֵי עֲשׂוֹר וְעֲלֵי נָבֶל עֲלֵי הַגִּיּוֹן בְּכִנּוֹר" (תהלים צב, ד), הביאור הוא שעל ידי כלי נגינה אלו נודה ונומר לך, ונגיד בבוקר חסדך ואמונתך בלילות (ר"י חיון; רבי אברהם בן רמון).

ו. "כֹּונְנוּ חֲצֹם עַל-יָתֵר" (תהלים יא, ב), קרא לרכילות שלהם דריכת חץ על הקשת, כי הם הגורמים והמביאים לכך, כל' כמו שהרכילות היא הגורמת לפגיעה למרות שהנפגע לא נפגע ישירות מההולך רכיל, כך גם הקשת אשר באמצעותה נורה החץ לא היא שפוגעת ישירות, אלא היא הגורם (מאירי).

ז. "כִּי לְשִׁמְךָ תֵּן כְּבוֹד עַל חֲסִדְךָ עַל אֱמֶתְךָ" (תהלים קטו, א). אמנם לא מצאתי שפרשו כאן בהדיא שהכוונה - על ידי חסדך, אך ברוקח פירש במשמעות קרובה לכך שכתב: על חסדך - שאתה עושה לכל, ועל אמתך - קיום שתקיים, כי אנו בטוחים שתעזור לנו. וכעין זה כתב המאירי: תרחם עלינו ותעמידנו על חסדך אם חטאנו לך, ועל אמתך שאנחנו עמך ונחלתך המחזיקים בתורתך.

ד. לדוגמא: וְהָיָה לָכֵם פֶּאֶת-נֶגֶב מִמִּדְבָּר-צֶן עַל-יְדֵי אֱדוֹם (במ' לד, ג). ובכל הערים אשר על ידי ארנון (יהושע יא, כו). וכן מצאנו בתפילה: פֶּאֶשׁר צוֹיִתְאוֹתֶם עַל-יְדֵי מֹשֶׁה נִבְיֵאֲדְכָתוֹב עַל יְדֵי נְבִיאֲדְעַל יְדֵי

ואולי ניתן לשער שהסיבה לקיצורו של הביטוי 'על יד', נובע מכך שהוא יכול להופיע גם במשפט בעל משמעות חיובית וגם במשפט עם משמעות שלילית, ולכן יכול לגרום לטעות בהבנת המשפט. שאף שלרוב הוא בא במשמעות חיובית או ניטרלית, כגון 'על צבאותם', אך לעיתים המשמעות שלילית, כגון "והשטן עומד על ימינו". לכן אם היה נכתב 'והשטן עומד על יד ימינו', ניתן היה לטעות שאין המלה 'על' נסמכת ל'יד', אלא המלה 'יד' נסמכת ל'ימינו', ואז היה המובן שהשטן בא לעזור. והאפשרות לכפול את המילה 'יד' גם היא איננה רצויה, לכן הושמטה המילה 'יד' לגמרי [ואמנם ישנו כבר צרוף כזה במקרא "על יד ימינך", אך שם המובן הוא באמת לעזר, ולכן אין מקום לטעות בהבנה]. ולאחר שבאה צורת הסמיכות המקוצרת הזו של 'על יד', היא הועתקה גם למקומות אחרים, אף ששם אין המשמעות שלילית, כגון בפסוק 'על ימים יסדה'.

צורה מקוצרת זו השפיעה גם על צורת הסמיכות 'על ידי' וגם היא קוצרה למילה אחת בלבד, כמו בדוגמאות שהובאו לעיל. ואף שהסבר זה נשמע כחידוש, מ"מ תופעה זו של סמיכות המופיעה רק בצורת הנסמך או רק בצורת הסומך מצאנו גם בביטוי 'לעולם ועד' המציין נצח או זמן ארוך, כאשר לעיתים נכתב רק הנסמך 'לעולם', ולעיתים רק הסומך 'ועד'.

על פי הסבר זה למילה 'על' ניתן לתרץ בפשטות כמה מלשונות התפילה שהתקשו בהן גם ראשונים, ונדחקו מאד בביאור המשפט:

א. בתפלת מנחה של שבת: "על מנוחתם יקדישו את שמך", הכוונה שבכל שבת ושבת הם מקדישים את שמך (רוקח), כלומר שעל ידי שמירת השבת הם מקדישים את שמך (סדור עבודת ישראל לר' זליגמען בער). ובשער הכוונות כתב: "צריך לכוון במלות אלו אל הכונה הזאת למסור נפשך על קידוש ה'" (שע"ה דף ע"ה ט"ג). ובטעות חשבו בכמה סדורים שזהו גם פשט המילים, דבר שאינו מתקבל על הדעת כלל, שהרי אין שום עניין למסור נפש על מנוחת השבת, אלא דווקא בג"ע

בן-ישי בית הלחמי.

ה. וכן נראה כי המלה 'חי' ביחס לקב"ה היא קיצור של חי העולמים, כל חי לעולמים, כגון בפסוק: "עליכן קרא לבאר באר לחי רא"י" (בר' טז, יד), שהכוונה אל שהוא חי לעולמים והוא רואה ומשגיח עלי (תרגום המיוחס ליונתן). וכן בפסוק: צמאה נפשי לאלהים לאל חי (תה' מב, ב), וכן "ירננואל אל חי" (תה' פד, ג). וכן "ואולם חי-אני" (שמות יד, כא).

שפיכות דמים וע"ז (אלא אם כן הגוי מכוון להעבירו על דת, אבל זה אינו מיוחד דווקא למצות השבת), ועוד ראייה שהרי כתוב בהמשך "וינוחו בו כל מקדשי שמך", כלומר קידוש השם הוא ע"י המנוחה דווקא [שעליה אומרים רצה נא במנוחתנו], ולא על ידי מיתה. אלא ודאי שעניין מסירות הנפש הוא על פי הקבלה דווקא, וכמו שנאמר בכמה מקומות בתפילה, אף שאין זה הפשט⁹.

ב. בתפילת נשמת כל חי: "להודות... על כל־דברי שירות ותשבחות דוד בן־ישי...". אם נסיף את המלה 'ידי' לאחר המלה 'על' יהיה מובן המשפט בצורה פשוטה, ולא נצטרך להידחק בביאורו. ואמנם במחזור ויטרי העדיף פשט אחר, אבל לא שלל לגמרי שיש אפשרות לפרש כך, רק כתב שאין פרוש זה מתאים אם גורסים את המלה 'כל'.

ג. בתפילת מודים: "ועל כלם יתברך ויתרומם ויתנשא תמיד, שמך מלכנו לעולם ועד". הכוונה על ידי כל הבריא יתנשא שמך וכבודך, כדוגמת "השמים מספרים כבוד אל". ולפי זה מובן גם המשך התפילה "וכל החיים יודוך סלה ויהללו ויברכו את שמך וגו'".

ד. בברכת יוצר: "תתברך ה'א על [כל] שבח מעשה ידיך, ועל־מאורי אור שיצרת [שעשית]", הכוונה תתברך ע"י כל מעשי ידיך בבריא ובמיוחד ע"י המאורות

1. ואכן בספר דברי תורה לאדמו"ר ממונקטש כתב שבפשטון של דברים לא קאי המסירות נפש בזה על עניין מנוחתם, אלא רק על תיבות יקדישו ששם צריך כוונת מסירות נפש לפי הכוונה המבואר שם, וכן מבואר בכוונת שמע ישראל במוסף שבת ויו"ט למס"נ עיי"ש, ואין הכוונה שם על שמירת שבת כלל.

2. וז"ל המחז"ו: "איך אומרים בנ"א דבר זה ואינן תמהין לעצמן, וכי היאך יכול חובת כל האדם לשבח לקב"ה יותר מכל דברי שירי דוד. ואפילו אם תפרש האי "על כל דברי" כמו 'מלבד כל דברי', או 'על ידי כל דברי', א"כ חובה היא על כל האדם לומר כל השבחות שבתהלים, מה שלא היה ולא נברא. ואם לא נגרוס 'כל', אז נוח יותר, דמשמע שחובה היא על כל אדם לומר לפני הקב"ה משירי דוד, והאי על דברי תפרש כמו על ידי, כלומר ע"פ השירות ועל ידיהן חייבין אנו להודות להקב"ה". עכ"ל. ובהמשך כתב שעדיף לפרש ש"על כל נדרש לאחריו והכוונה ישתבח שמך מלבד כל דברי שירות ותשבחות דוד ששיבחך יותר מכל אדם... ויותר על כל אלו יהא שמך עוד משובח לעולם". עכ"ל. ולגבי קושייתו ניתן לתרץ שאין מילת 'כל' משמשת להכליל את הכל, אלא משמשת להכליל כל שהוא, כמו "ואיש כי יכה כל נפש אדם", שלפי ריב"ב הכוונה כל שהוא נפש (סנהדרין ע"ח.), וכן "מה אשיב לה" כל תגמלוהי עלי" (שודאי שאף על מקצת חסדי ה' לא ניתן להשיב), וכן "לא יעיר כל חמתו" (לא יעורר אפילו מקצת מחמתו). וכן כאן הכוונה חובתנו לשבח אפילו ע"י מקצת השבחים שאמר דוד המלך, שהרי כל שבחו לא ניתן לומר.

שבראת. ומתקשר יפה עם המשך המשפט "[המה] יפְאָרוּךְ סְלָה". וכמו שפירש הר"י בר יקר: על שבח מעשי ידיך וגו' - הם הקדושים אשר בארץ ואשר בשמים, ששבח מעשי ידיך הם כדוגמת דוד המלך ששיבח את ה' ואמר: ה' אדוננו מה אדיר שמך בכל הארץ, ומאורי אור שעשית הם הקדושים שלמעלה, כדכתיב השמים מספרים כבוד אל ומעשי ידיו מגיד הרקיע, שמדבר על המאורות כמו שכתוב לשמש שם אהל בהם. ואין צורך להידחק ולפרש 'על שבח' - יותר ממה שמשבחים אותך מעשה ידיך, וכמו שביאר היעב"ץ, כי לפ"ז יהיה קשה ההמשך "ועל מאורי אור שיצרת" (וכמו שהעיר בלחם רב ס' תשט"ו).

ה. בברכת בורא נפשות: "עַל כָּל מֵה שֶׁבְּרֵאתָ לְהַחְיֹת בָּהֶם נֶפֶשׁ כָּל חַי". וכתב במחז"ו בפירושו: "כי לא על הלחם לבדו יחיה האדם כי על כל מוצא פי ה' יחיה האדם, כל' הקב"ה ברא נפשות רבות ואנשים רבים, על כל (הכונה 'על ידי כל', ראה הערת המהדיר שם הערה 23) המאכלים, שברא להחיות בהן במאכלים נפש כל חי, שאינן חיים אם לא על המאכלים, כי לא על הלחם לבדו יחיה האדם". עכ"ל.

